

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE ŞÜTÜR-İ ÇARH İLE AVESTA'YA YOLCULUK

A JOURNEY TO AVESTA WITH ŞÜTÜR-İ ÇARH IN CLASSICAL TURKISH POETRY

Mustafa KILIÇ

Öz

Klasik Türk şiirini anlama ve anlamlandırma gayretlerinin başında metin şerhi gelmektedir. Kullanılan yöntem ne olursa olsun, metni anlamlandırma çalışmalarının ilk basamağı şiir metninde geçen kelime kadrosunun dökümüdür. Şiirde geçen tüm kelimelerin anlamları ve hangi hayalleri barındırdığı bilinmeden o metnin anlaşılması mümkün değildir. Bu sebeple, klasik Türk şiirinin az sözle çok şey anlatan yapısı ve şairlerin iki mısraa sığdırdıkları inanışlar, tasavvurlar, mitolojik anlatılarla ilgili kültürel birikimler köken araştırmasını zorunlu kılar.

Bu çalışmada klasik Türk şiirinde geçen “üştür-i gerdün” ve “şütür-i çarh” tamlamaları ile eski kültürlerin inanç sistemleri ve mitolojilerinde yer alan uçan/kanatlı deve tasavvurları arasındaki ilişki sorgulanacaktır. Bugünkü Türkçeye “feleğin devesi” olarak aktarılan ancak ifade ettiği anlam belli olmayan “üştür-i gerdün” ve “şütür-i çarh” tamlamaları, felek ve deve sembolizmi içinde yorumlanarak, mitoslarda gökyüzündeki tanrıların bineği olarak yer alan devenin, klasik Türk şiirindeki benzetmelerle ilgisi, kazandığı anlamlar ve bununla meydana getirilen hayallere işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: deve, üştür-i gerdün, şütür-i çarh, mitoloji, klasik Türk edebiyatı, Avesta.

Abstract

Text commentary comes at the beginning of efforts to understand and make sense of this tradition of poetry. Whatever method is used, the first step of the text interpretation is the casting of the word staff in the poem. It is not possible to understand a poem without knowing all words meaning and what dreams it contains. Therefore, the structure of Classical Turkish poetry which tells a lot things with little words and cultural accumulations, beliefs, imaginations, mythological narrations that poets fit into the two verses require the study of origins.

In this study, relationship between winged camels imagination which exist in the belief systems and mythology of the ancient cultures with “üştür-i gerdün” and “şütür-i çarh” phrases in classical Turkish poetry will be questioned. “Üştür-i gerdün” and “şütür-i çarh” phrases, which are adapted as “feleğin devesi” into today’s Turkish but the meaning of it is unclear, are to be interpreted in the symbolism of the camel and the felek and, the camel which exist in mythos and is the riding of the gods in the sky, its relevance and origin of Turkish poetry will be pointed to the meaning and dreams of mythology.

Keywords: camel, üştür-i gerdün, şütür-i çarh, mythology, classical turkish poetry, Avesta.

.....
 Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, m.kilic@alparslan.edu.tr

* Bu yazı, 05 Kasım 2018 tarihinde Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde düzenlenen *Osmanlı Edebî Metinlerinin Anlam Dünyası III* adlı sempozyumda sunulan bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmiş şeklidir.

Giriş¹

Klasik Türk şiirindeki bazı beyitler günümüz harflerine aktarılıp, Türkçeye çevrilsede dahi anlamlarının net olarak anlaşılmadığı bilinen bir gerçektir. Bu sebeple edebî metinlerde –özellikle manzum metinler- geçen bazı ifadeler için *açılmalı notlara* ihtiyaç duyulmaktadır (Alpay Tekin 2017: 145-148). Edebî metinlerde yer alan bazı hayvanlar da sembolik anlamlar içerdiği için mitolojik köken bakımından sorgulanmalı ve bunlar metin neşirlerinde *açılmalı notlar* ile birlikte verilmelidir. Klasik Türk şiirinde geçen bir hayvan olan deve de bazı beyitlerde gerçek özelliklerinin dışında, mitolojik anlamlar içermektedir.

Sıcak ve kurak iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde uzun yolculuklar için elverişli ve aynı zamanda etinden, sütünden, derisinden, yününden, gübresinden yararlanan bir hayvan olması sebebiyle deve, çöllerde yaşayan göçebeler için hayatı bir öneme sahiptir. Araplar için hayatın tamamını temsil eden deve “sefînetü’s-sahrâ” (çöl gemisi) adıyla da anılmaktadır (Önkâl vd. 1994: 222; Usta 2016: 2863). Doğal olarak da deve ile ilgili söz varlığı en zengin dil Arapçadır. Bu dilde en fazla kullanılan deve isimleri “îbil, cemel, baîr, nâka, hecin, fâlic ve buht”tur. Deve ve bununla ilgili unsurlar Arap dili yanı sıra bu dille alış verişte bulunan diğer milletlerin dillerine dolayısıyla edebiyatlarına da girmiştir. Bu bağlamda klasik Türk şiirinde özellikle “nâka” kelimesinin çok sık kullanıldığı görülmektedir. Mesela Hz. Sâlih’in bir peygamberlik mucizesi olarak kayadan çıkardığı deve, beyitlerde “nâka-yı Sâlih” olarak geçmektedir (Bulut 2004: 137-150; Palabıyık 2014: 160-175). Yine Leylâ ve Mecnûn anlatısında, Leylâ’nın çölde gezdiği deve de “nâka-yı Leylî” ismiyle klasik Türk şiirinde yer bulmuştur.

İnsanlar içgüdüsel olarak hayvanları ve doğanın diğer varlıklarını halk öykülerine, dinsel ve mitolojik sistemlerine ve simgeciliklerine (sembolizm) dâhil ederler (Johns 2008: 27). Ancak çeşitli toplumlar için büyük önem arz eden deve, diğer hayvanlara göre daha az sembolik ifadeler içermektedir. Kutsal kitapların çoğunda ismi sıklıkla zikredilen bir hayvan olmasına karşın deve, Arap mitolojisi de dahil olmak üzere dünya mitolojilerinin hiçbirinde girift sembolik anlamlara bürünmemiştir. Bedevi toplumların hayatlarının her alanında yer alan ve kıtalar arası ticarete medeniyetlerin gelişmesine katkı sağlayan bir araç konumundaki devenin bu denli az inaniş, tasavvur ve sembolik ifadeler içermesi ilginçtir. klasik Türk şiirinde de aynı durum söz konusudur. Deve klasik Türk şiirinde pek çok isimle geçmesine rağmen bunların çoğunu bu hayvanın gerçek özellikleri üzerine kurulan hayaller oluşturur.²

Klasik Türk şiirinde deve sadece ona verilen Arapça isimlerle yer almaz. Nitekim Farsçada deveye verilen “üştür” ya da “şütür” ismiyle de pek çok beyitte anılır. Şütür ya da üstür kelimelerinin geçtiği beyitler çoğunlukla anlaşılır bir şekilde bugünkü Türkçeye aktarılırken, “şütür-i gerdûn” ve “üştür-i çarh” gibi bazı tamlamaların geçtiği beyitlerde anlam muğlak kalmaktadır. Bu tamlamalar pek çok şerh ve sözlük çalışmasında “feleğin devesi” olarak aktarılmıştır (Çatıkkaş 2008: 367; Onay 2000: 168; Selçuk 2012: 2247). Feleğin anlamlarından biri gökyüzü, semadır. Dolayısıyla bu tamlamalar “göğün devesi” olarak da çevrilebilir. Bu, mitolojik anlatılarda yer alan uçan at motifine çok benzemektedir.

¹ Bu çalışmada örnek olarak kullanılan beyitler elektronik ve basılı kitaplar ile www.tebdiz.com'dan taranarak elde edilmiştir.

² Klasik Türk şiirinde devenin beyitlerde hangi bağlamlarda kullanıldığını görmek için bkz. Sibel Köse (2009). *16. Yüzyıl Şairi Zâti'nin Gazellerinde Hayvanlar*. Sakarya Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. s.92-97. ; Sani Gören (2010). *17. Yüzyıl Şairlerinden Fehîm-i Kadîm, Âsık Ömer ve Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Hayvanlar*. Marmara Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. s.396-414. ; Önder Ertap (1996). *Divan Şiirinde Hayvan Motifi*. Balıkesir Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi. s.135-138.

Yahudi mistisizminin (Kabala) temel kaynakları arasında yer alan Zohar'da Cennet Bahçesi'nde (Garden of Eden) bulunan kanatlı bir deveden bahsedilir. Bu kanatlı deve, ilk insan çiftinin cennetten kovulmasına/düşüşüne sebep olan bir hayvan olarak yer alır. Çeşitli kaynaklarda devenin İran mitolojisinde ejder-yılan karışımı bir hayvan olarak algılandığı ve bunun Avesta kaynaklı olduğu söylenir (Werness 2007: 69; Cirlot 1971: 37; Blavatsky 1910: 205). Tevrat'ta yer alan cennetten kovulma/düşüş anlatısındaki yılan yerine bu defa kanatlı deve figürü ön plandadır. Bazı anlatılarda cennette iken yılanın deve suretinde olduğuna ve şeytana uyduğu için ayaklarının kesildiğine değinilir (Ahmed Bican 1973: 85; Ukray 2017: 345). İslami kültürde de yer alan bu anlatının kökeni, Zohar'da geçen ve ilk insan çiftini kandıran kanatlı deve anlatısı olmalıdır.

İbrahim Çeşmeli, Sogd sanatında görülen zoomorfik atribüleri ikonografik açıdan değerlendirdiği makalesinde kanatlı/uçan deve tasavvurundan bahsederken bu tasavvurun Sogdlarda bulunduğunu belirtir. Orta Asya'da yer alan ve İran kökenli bir topluluk olan Sogdlar, Zerdüştlük inancını benimsemişlerdir. Zerdüştlük, Sogdların resmi dini olmasa da onlar, hayatlarının her alanında bu inancı sahiplenmiş ve sanatlarına da yansıtılmışlardır. Tespit edilen duvar resimleri, kabartmalar, heykeller ve sikkelerde, ağırlıklı olarak Zerdüş panteonundan ilahların ve atribülerin kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Zerdüştlükün kutsal kitabı Avesta, karşılaşılan bu sanat eserlerini yorumlamada bir rehber olarak kullanılmıştır. Pek çok inanç sisteminde olduğu gibi Zerdüştlükte de ilahların sembelleri hayvanlardır. Çoğunlukla ilahların özelliklerini yansıtan bu hayvanlar ikonografik çözümlerinde en fazla yardımcı olan atribüler arasında yer alır (Çeşmeli 2014: 52).

Fig. 1: Kanatlı deve figürlü Buhara gümüş testi

Tıpkı Araplarda olduğu gibi Orta Asya'nın çetin iklim koşullarında mücadele eden Sogdlar için de deve önemli bir hayvandır. Zerdüştlükün kutsal kitabı Avesta'da da geçen deve Sogdların kutsal kabul ettiği bir hayvandır. Bu sebeple bu İranî Orta Asya topluluğu deveye birtakım sembolik anlamlar yüklemiş ve sanat eserlerinde bu sembolizmi sıklıkla kullanmıştır. Yine aynı coğrafyada yer alan Pencikent, Buhara, Varahşa gibi bölgelerde de kanatlı deve figürünün kullanıldığı sanat eserleri ve eşyalara rastlanmaktadır (Fig.1; Çeşmeli 2014: 69).

Devenin yüklendiği bu sembolik anlamları ortaya çıkarmak için de Zerdüştlükün kutsal kitabı Avesta ve Fars mitolojisi zengin bilgiler içermektedir. Avesta'nın en önemli bölümleri Yaştlardır. Yaştlar, İranlıların kendilerine özgü çeşitli tanrılara yapmış oldukları

duaları, ilahileri ve yakarışları içer-

mektedir. Bu bölümlerdeki rivayetlerin bir kısmında da Zerdüş öncesi dönemler hakkında bilgi verilmektedir (Yıldırım 2011: 160). Avesta'nın Warharan Yaşt bölümünde zafer tanrısı Verethagna, Ahura Mazda'nın yanına çeşitli şekillerde, ilk önce bir rüzgâr, ikinci gelişinde bir boğa, üçüncü gelişinde bir at ve dördüncü gelişinde ise bir deve olarak gelir.

“Ahura tarafından yaratılmış Verethragna ona, keskin dişli, hızlı... ön ayaklarıyla yere vuran, uzun tüylü, adamların mekânında yaşayan, yük taşıyan bir deve biçiminde koşarak dördüncü kez geldi.” (Omerxalis 2012: 465).

Avesta'da gökyüzündeki bir tanrının deve kılığında Ahura Mazda'nın yanına gelmesi devenin anlatılara bu tanrının sembolü ve bineği olarak geçmesine sebep olmuş ve deve gökyüzüne ait bir hayvan olarak düşünülmüştür. Fars edebiyatına ve oradan da Türk edebiyatına geçen bu göğe ait/uçan/kanatlı deve tasavvuru klasik Türk şiirine de çeşitli şekillerde yansımıştır. Bu unsur Avesta'da geçtiği şekliyle sadece Verethragna yani Behram/Merih gezegeni ile değil klasik Türk şiirinde Müşteri gezegeni ile de zikredilmektedir. Müşteri ve Merih gezegenleri ile birlikte kullanılan feleğin devesi tasavvurunun, klasik Türk şiirindeki yansımaları üç başlık altında seçilen şiir örnekleriyle yorumlanacaktır:³

1. Yıldırım düşüren deve inancı ve Müşteri gezegeni ilişkisi

Türk mitolojisi üzerinde yapılan bazı çalışmalarda hayvanlar, “gök” ve “yer/su” düşüncesine göre çeşitli sembolik anlamlar kazanmışlardır. Hayvanların gök ve yer sembolizmine göre sınıflandırıldığı bu çalışmalarda deve, gök/gökyüzü unsuruna tekabül eden hayvanlar sınıfına dahil edilir (Yaşar 2014: 213-216). Mesela Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi adlı kitabında “Yıldırım düşüren dişi deve” başlığı altında gökyüzünde var olduğu kabul edilen bir deveden bahsetmektedir. Belirttiğine göre Türklerin, bulutların bir sesi olduğuna inanmaları ve bu sesi “ingraşmak” fiiliyle ifade etmeleri de, bu göksel deve tasavvuruyla ilgilidir. Ingraşmak; dişi develerin yavrularını çağırarak için çıkardıkları ses anlamına gelmektedir. Eski Türklerin yalnızca bulutların sesini taklit etmek amacıyla bu fiili kullanmadıklarını belirten Ögel, sözü geçen benzetmenin altında yatan mitolojik sebebi Potanin'in Orta Asya derlemelerinden şu şekilde aktarmaktadır:

“Uçan bir deve varmış ve bu devenin sırtına binip oturan da üç yiğit varmış. Bu yiğitlerden birisi önündeki davulu çalar ve gök gürlemelerini meydana getirirmiş. İkinci kahramanın elinde ise beyaz bir bez varmış ve bu bezi havada sallayarak yıldırım ve şimşekler çaktırmış. Üçüncüsü ise zaman zaman ayağındaki üzengi ile deveye dokunur ve deveyi koşturmuş. Deve bazen öyle koşar, öyle koşarmış ki ağzından köpükler boşalır ve bütün dünyayı kaplarmış. Zaman zaman yağıp da dünyayı sele boğan yağmurlar bu nedenle meydana gelirmiş. Yağmur ve boraların az veya çok oluşu, hep bu yiğidin üzengi oynatmasına bağlı imiş. Bu yiğit iyice kızıp üzengisi ile deveyi sançarsa, bütün dünya sel ve tufan içinde kalırmış.” (Ögel 2010: 286-287).

Yukarıdaki anlatıya göre dünyadaki birtakım doğa olayları (sel, tufan, yıldırım, şimşek, gök gürültüsü, kar) gökyüzünde uçtuğu varsayılan bu deveden kaynaklanmaktadır. Devenin üzerindeki üç kişinin hareketleriyle, deve yeryüzüne ağzından köpükler saçarak kar ve yağmur getirmekte ya da yıldırım, şimşek ve gök gürültüsü oluşturmaktadır. Türk mitolojisinde yer alan bu anlatıyı diğer toplumların inanç sistemlerinde/mitolojilerinde yer alan bazı bilgilerle temellendirebiliriz. Öyle ki hemen hemen tüm mitolojilerde gök gürültüsü, yağmur, yıldırım ve şimşek getiren tanrı figürü müşterektir. Roma'da Jüpiter, Yunan'da Zeus, Babil'de Marduk, Hint'te Dyaus olan bu ortak tanrı/gezegen figürü klasik Türk şiirinde ise Müşteri olarak geçmektedir. Aşağıdaki beyitte yer alan “şütür-i Müşteri” tamlaması da bu anlatıyla birlikte açıklığa kavuşmaktadır.

³ Bu çalışma boyunca verilen beyit örneklerinin yazımında transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır. Sadece uzun ünlüler (â, û, î) belirtilmiş ve ayın harfi için de kesme işareti (ˆ) kullanılmıştır.

Hâke yıkılsun şütür-i Müşteri

Yani sipihrün cesed-i ekberi (*Taşlıcalı Yahyâ, Gülşen-i Envâr-373*)

“Müşteri (gezegeninin) devesi yani gökyüzünün en büyük cesedi toprağa düşsün.”

Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i Envâr* mesnevisinde beyitlerde sırasıyla gezegenler yer almaktadır (Kayabaşı 1991: 36).⁴ Sıra Müşteri yani Jüpiter gezegenine geldiği zaman “şütür-i Müşteri” diye alışılmadık bir tamlama kullanılmıştır. Bu tamlama “Müşteri yıldızının/gezegeninin devesi” olarak çevrilsen bile anlam muğlak kalmaktadır. Tamlamanın açıklığa kavuşması için daha önce deveye ilgili verilen bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Potanın tarafından derlenen yukarıdaki anlatıda, gökyüzünde uçan devenin sırtındaki yiğidin, elindeki beyaz mendili sallamasıyla yıldırım ve şimşek çaktırması ilginç bir benzerliktir. Müşteri'nin yani Marduk/Jüpiter/Dyaus/Zeus'un devesi olarak da düşünüldüğünde, Bahaeddin Ögel'in bahsettiği yıldırım getiren uçan deve tasavvuru bu beyitle desteklenmiş olur.

Müşteri gezegeni için ikinci mısradaki “sipihrün cesed-i ekberi” ifadesi kullanılmıştır. Osmanlı-İslâm mitolojisinde Müşteri gezegeni “sa'd-ı uzmâ” ya da “sa'd-ı ekber” olarak bilinmektedir (And 2007: 353). Bu iki tamlama “büyük uğurluluk” anlamına gelir. Ancak Taşlıcalı Yahyâ, *Gülşen-i Envâr*'da feleği ve gök cisimlerini ele aldığı bölümde, onları olumsuz birtakım ifadelerle değerlendirmiştir: *Zuhal'i gökten yere düşür, Ay'ın belini bük, Zâl-i feleği yere çal* vb. Aynı şekilde Müşteri gezegeni için de, bu gezegeni niteleyen “sa'd-ı ekber” (büyük mutluluk) tamlamasının karşısına “sipihrün cesed-i ekberi” (göğün en büyük cesedi/vücudu) ifadesini kullanmıştır.

Bir Orta Asya anlatısının, klasik Türk şiirinde yer alması bu anlatının kökeninin ne olduğu sorusunu akla getirir. Potanın'ın bu derlemeyi Orta Asya'nın hangi bölgesinde yaptığı bilinmemektedir. Ancak çalışmanın giriş bölümünde verilen bilgiler, sözü geçen anlatının bir Orta Asya topluluğu olan, Fars asıllı Sogdlar'a ait olduğunu kanıtlar niteliktedir. Çünkü uçan/kanatlı deve motifi, Zerdüştinancını benimseyen Sogd sanatında da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu topluluğun anlatılarında bu tasavvurun yer alması olağandır.

Yine *Ganizâde Nâdirî Divânı*'nda yer alan bir beyit de, bahsi geçen anlatıyla örtüşmektedir:

Sanman ki berf idi dökilen hiddet eyleyüp

⁴ Boz felegün âlet-i hengâmesin
Soy güneşün âriyeti câmesin

Koma ulu ecnihadan bir nişân
Niçe bir ide felegi âşiyân

Hışm ile Zâl-i felegi çal yire
Bâm-ı semâdan güneşi sal yire

Sâye-i üftâde gibi fi'l-mesel
Sakf-ı felekden yere düşsün Zuhal

Kıl kamertün kadd-i bülendini pest
Kâse-i Mecnûn gibi eyle şikest

Hâke yıkılsun şütür-i Müşteri
Ya'ni sipihrün cesed-i ekberi

Hûti çıkar bahr-ı felekden hemîn
Nûni dahı eyleme zîr-i zemîn

Kef saçdı her taraf şütür-i çarh-ı kîne-dâr (Nâdirî Dîvânı-K.10/2)

“Dökülenin kar olduğunu sanmayın. Kin tutan feleğin devesi sinirlenip her tarafa köpük saçtı.”

Yukarıdaki beyitte feleğin devesinin öfkelenmesi ve ağzından köpükler saçması, Potanın tarafından derlenen efsaneyi anımsatmaktadır:

BEYİTTE GEÇEN KELİMELELER	POTANİN'İN DERLEDİĞİ ANLATI
şütür-i çarh-ı kîne-dâr /hiddet eyleyüp	Devenin üzerindeki yiğidin, deveye vurarak onu öfkelenmesi
kef saçdı / berf	Öfkelenen devenin ağzından köpükler saçması, yeryüzüne kar ve yağmur olarak düşmesi

Gelibolulu Âli'ye ait bir beyitte de yukarıdaki hayale benzer bir durum söz konusudur. Bu beyitte de kar yağışı feleğin devesinin ağzından çıkan köpüklere benzetilmiştir:

Şitâ hengâmıdur karlar yağar zann itme her gerdûn

Şütürdür cûşa gelmiş kef saçar gûyâ ki oynar ner (Gelibolulu Âli Divanı-K.81/21)

“Kış mevsimidir, kar yağıyor sanma. Her felek, oynayan dalgalar gibi coşup köpük saçan bir devedir.”

Yukarıdaki beyitte yer alan “ner” kelimesinin sözlüklerde pek çok anlamı mevcuttur. Bu anlamlara göre de beyit birkaç şekilde yorumlanabilir. Öncelikle “ner” kelimesinin sözlüklerdeki ilk anlamı *erkek*’tir. Ancak bu anlam beyit için uygun değildir. Bunun dışında aygır (*damızlık at*) ve aslan anlamları da tam olarak beytin manasını açıklamaz. Kelimenin *mevc*, *dalga* anlamı köpük ve coşmak kelimeleriyle birlikte düşünüldüğünde beytin anlamını karşılar (F. Steingass 1998: 1394; Mütercim Âsım 2009: 860). Bunun dışında Azerbaycan Türkçesi sözlüklerinde “ner” kelimesinin ilk anlamı *erkek deve* (*genç erkek deve*, *cinsî arzu duyan genç erkek deve*)’dir. (Ağdoğan 1999: 603). Bu anlam da yukarıdaki beytin Türkçeye aktarımında kullanılabilir. Ayrıca beyitte geçen *oynamak* kelimesinin *güreşmek* manasına geldiği de hatırlanmalıdır (Dilçin 1983: 165).

Bir Orta Asya derlemesi olan bu uçan/kanatlı deve anlatısında, devenin üzerindeki “üç yiğit” ifadesi sembolik bir ifadedir. Burada deve, mitolojilerde yer alan gökyüzü tanrılarının bineği konumdadır. Dolayısıyla “üç yiğit” ifadesi devenin üzerinde, gökyüzünde dolaşan ve yıldırım, şimşek gibi doğa olaylarını getiren tanrı figürünün karşılığıdır. Bu Orta Asya anlatısının eski Pers anlatıları, Zerdüştlük ve dolayısıyla Hint mitolojisiyle olan bağlantısı irdelendiğinde “deve ile savaş ve zafer tanrısı” ilişkisinin kökenine dair çıkarımlar yapmak da mümkündür. Hatta bu anlatının Hint inanç sistemi içindeki bağlantısı düşünüldüğünde, deve üzerindeki “üç yiğit”in aslında tek bir tanrı figürü olduğu ve tıpkı Hint tanrılarının tasvirlerindeki gibi “çok kollu” olma özelliği de hatırlanabilir.

2. Alplık/yiğitlik sembolü olarak deve ve Merih gezegeni ilişkisi

Türk sanatında deve bazı Şamanist tasavvurlara göre savaş ilahı Kızagan Tengere ile ilgili bir semboldür. Bu inanç sisteminde Kızagan Tengere, kırmızı yularlı bir erkek devenin sırtında bulunan tanrı olarak tasvir edilmektedir (Çoruhlu 1995: 95). Bu bağlamda devenin Türk mitolojisinde yiğit-

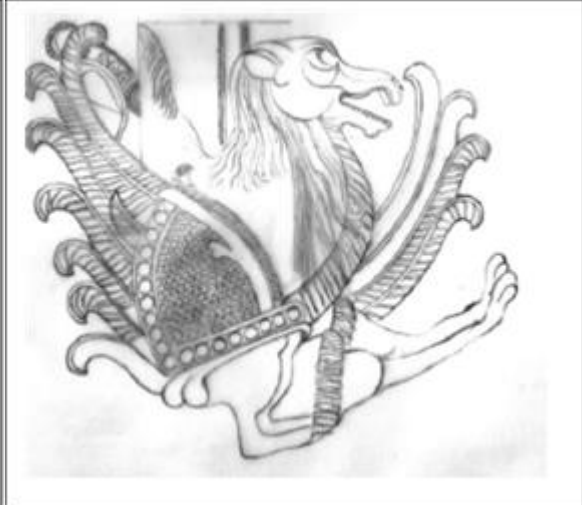
lik, kahramanlık ve alp sembolü/ongunu olmasının köklerini de, yukarıda Müşteri gezegeniyle ilgili bölümde olduğu gibi eski kültürlerin inanç dünyası içinde bulmak mümkündür. Türk mitolojisinde Kızagan Tengere adlı savaş ilahının bineği olan deve, Pers mitolojisinde Behram'ın, Hint mitolojisinde de Verethraghna adlı tanrının bineğidir. Pers mitolojisinde Behram, Hint'te Verethraghna olan bu tanrı figürü Keldâni Sabiûleri tarafından "Mares" adıyla bilinmekte ve Roma'da Mars, Yunan'da Ares isimleriyle "savaş ilahı" özelliği göstermektedir (Korkmaz 2010: 47). Böylece deve kadim inanışlarda bir savaş ilahının bineği olduğu için, Türk mitolojisinde alp sembolü olarak yer alır.

Deve, Türk mitolojisinde İslamiyet'ten önce bazen kanatlı deve olarak düşünülmüştür. Şamanist kültürlerde şaman, ayin esnasında Hint tanrılarını andıran bir harp ilahından⁵ yardım ister ve bu tanrı kızıl bir deve üzerinde yeryüzüne gelir (Çoruhlu 1995:95-97). Çeşitli anlatılarda deve için "kızıl deve, kırmızı deve" ifadeleri kullanılmaktadır. Deve için bu rengin kullanılması da yine sembolik bir anlam taşır. Mitolojilerde Mars gezegeninin rengi kırmızı, kızıl olarak betimlenir. Hatta Osmanlı-İslam mitolojisinde Mars'ın muadili olan Merih/Mirrih/Behram minyatürlerde kırmızı yanaklı, kızıl sakallı olarak tasvir edilmektedir (And 2007: 353-354). Bu bağlamda devenin alp simgesi olması da mitolojilerdeki savaş tanrılarının bineği olması ile açıklanabilir.

Devenin bir tanrının/gezegenin sembolü olması ve göğe ait bir unsur olarak kanatlı ve gökyüzünde uçan bir hayvan olarak düşünülmesi Hint-İran kaynaklıdır. Aşağıdaki beyit örnekleri doğrudan bahsi geçen anlatılardan izler taşımasa da sadece "şütür-i gerdûn" tamlamasının varlığı dahi uçan deve inancının bir yansımasıdır. Şairler bunu bilerek ya da bilmeyerek (kolektif bilinçdışı ile) çeşitli ilgiler içinde kullanmışlardır. Dolayısıyla klasik Türk şiirinde yer alan "feleğin devesi" tamlaması mitolojik kökeni haiz, sembolik bir ifadedir. Yine devenin kahramanlık, hükümdarlık timsali (fig 2., fig.3; Sazak 2014: 16) olarak görüldüğü beyitler de aynı sembolizm içinde değerlendirilmelidir.

Figür 2: Kanatlı deve motifli altın tahtlı duvar resmi, Varahşa Sarayı

Figür 3: Kanatlı deve hükümdar ongununun kara kalem çizimi

3. Feleğin devesi tasavvuru etrafında kurulan beyitler

3.1. Gökyüzüne ait unsurlar

Lâyık derây-ı üstür-i çerh olsa mihr ü meh

⁵ Yaşar Çoruhlu'nun Hint tanrılarını andıran bir savaş ilahı dediği Verethraghna olmalıdır.

Gâv-ı zemîn-i mânde-be-câya ceres 'abes (Edirneli Kâmî-G.20/4)

“Güneş ve ay, gökyüzü devesinin çanı olsa yeridir. (Çünkü) yerde kalmış yeryüzü öküzüne çan anlamsızdır.”

Edirneli Kâmî'ye ait yukarıdaki beyitte iki mitolojik unsur iç içe geçmiş durumdadır. İkinci mısradaki “gâv-ı zemîn” ifadesiyle mitolojik anlatılardaki yeryüzünü boynuzunda taşıyan öküz figürü hatırlanabilir. Çeşitli kaynaklarda en altta balık, üstünde öküz ve öküzün boynuzunda dünyanın yer aldığı minyatürlere rastlanmaktadır (Onay 2000: 215; And 2007: 81-82). Eğer ikinci mısra mitolojik bazı bilgiler içeriyorsa ilk mısradaki “üştür-i çerh” yani feleğin devesi ifadesi de kanatlı/uçan deve tasavvuruna göre yorumlanabilir. Beyitte feleğe ait bir deveden bahsedilmekte, ay ve güneşin de bu devenin boynuna asılan bir çan olduğu söylenmektedir. Buna karşılık yeryüzünü boynuzunda taşıyan öküz çan takmak abestir. Gök (yücelik) ve yer (düşkünlük) tezadı bağlamında kurulan beytin zıtlık teşkil eden kelimeleri çerh-zemin, üştür-gâv ve lâyıık-abes'tir.

Celîlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'unda geçen aşağıdaki beyitlerde deve, gökyüzüne ait bazı kavramlara teşbih edilmiştir. Her devenin bir feleğe, devenin boynunun da samanyoluna ve aya benzemesi de aynı deve tasavvurunun bir yansımasıdır.⁶

Her **nâka** bir **âsmâna** benzer

San gerdeni **keh-keşâna** benzer (*Celîlî, Leylâ vü Mecnûn-1281*)

“Sanki her deve gökyüzüne, boynu da samanyoluna benzer.”

Her **üştüri** san **sipihri-ahzar**

Kim gerdenidür hilâl-peyker (*Celîlî, Leylâ vü Mecnûn-692*)

“Her deveyi yeşil gökyüzü, boynunu da ay gibi düşün.”

Yüz mâde **şütür sipihri-timsâl**

Zerrîne-derây ü sîm-halhâl (*Celîlî, Leylâ vü Mecnûn-1280*)

“Gökyüzü gibi altın çingiraklı ve gümüş bilezikli yüz dişi deve.”

Hayme-i sebz-i felek zann eyleme seyrân iden

Üştür-i çarh ol şehün ardınca otağın çeker (*Hilmî*) (Sezgin 2008: 25)

“Dolaşanı feleğin yeşil çadırı sanma. Feleğin devesi o şahın ardınca otağını çekmektedir.”

Lâmî Çelebi'nin *Salâmân u Absâl* isimli mesnevisinde de “feleğin devesi” tasavvuru yer almaktadır. *Salâmân* ve *Absâl*, ay ve güneşe benzeyen bir mahfeyi (hayvanların sırtına konulan oturma) kendilerine menzil edinip, “felek misâl bir nâkaya” Ülker Yıldızı gibi oturarak, karanlık bir gecede yola koyulurlar.⁷ Mesnevide bu başlık altında yer alan beyitlerin çoğu aşağıdaki örnekte olduğu gibi gökyüzünde uçan deve tasavvuru üzerine kuruludur.

⁶ Yıldızlarla ilgili mitolojik anlatıların çoğu etiyolojiktir. Bu bağlamda Samanyolu ile ilgili pek çok anlatı vardır. Örneğin, Türkmenler Samanyolu'nu "beyaz dişi devenin sütü" olarak bilirler ve ona "süt yolu" derler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Boratav 2012:96.

⁷ “Salâmân u Absâl Mihr ü Mâh Misâl Gerdûn-âyin Bir Hevdeci Menzil Eyleyüp ve Felek Misâl Bir Nâkaya Süreyyâ Gibi Mahmil Bağlayup Bir Şeb-i Siyâhda Azm-i Râh Eyledügidür”. bkz. Lâmi 1997: 283.

Asdı Pervîn **nâka-yı gerdûna** zeng

Kıldı 'azm-i râh-ı mihnet bî-direng (*Lâmî, Salâmân u Absâl-1129*)

"Ülker Yıldızı feleğin devesine çingirak astı ve hemen mihnet yoluna koyuldu."

3.2. Feleğin devesinin ayakları altında ezilmek/değer kaybetmek/ölüm

Edebî metinlerde "feleğin devesi" ifadesi her zaman doğrudan gökyüzüne ait unsurlar içermeyebilir. Bâkî, Üsküplü Âtâ ve Nergisi hemen hemen aynı hayale dayalı beyitlerde "feleğin devesi" ifadesini yücelik/yükseklik makamı olarak düşünmüşlerdir. Bu hayale göre feleğin devesinin ayakları altında ezilmek (pây-mâl olmak) değer kaybına uğramak veya ölmek anlamındadır.

Pây-mâl olmada âhir **şütür-i gerdûna**

Pâdişâh ile gedâsı hele yeksân ancak (*Bâkî Dîvânı-G.238*)

"Sonunda feleğin devesinin ayakları altında çiğnenince, padişah ile kölesi sadece o zaman eşit olur."

Pây-mâl itdürür âhir **şütür-i devrâne**

Kûs-ı rihlet çalınur kâfile-i 'ömr göçer (*Üsküplü Atâ Dîvânçesi-Msd.4/5*)

"(Ecel, seni) Sonunda feleğin devesinin ayakları altına aldırır. Göç davulu çalınır (ve) ömür kafilesi göç etmeye başlar."⁸

Kazâ destindedür gerçi zimâm-ı **üştür-i gerdûn**

Velî ashâb-ı isti'dâdı turmaz pây-mâl eyler (*Nergisi*) (Selçuk 2014: 10)

"Felek devesinin yuları kaza elinde (kadere bağlı) olsa da yetenek sahiplerini durmadan ayaklar altına alır."

Ez pes-i gerden-keşihâ k'üştür-i gerdûn koned

Der-derûn dilhâ-yı merdum ez-ceres nâlânterest (*Behiştî-K.4/8*)

"Feleğin devesinin dikbaşlılığından dolayı, insanların gönülleri çingiraktan daha fazla inliyor."

3.3. Hükümdarlık/yönetim

Yukarıdaki bölümlerde zikredildiği üzere devenin hükümdarlık sembolü olması da klasik şiirde işlenmiştir. Sadece hükümdarlık sembolleriyle geçtiği beyitlerde bile devenin savaş ve zafer tanrısının (Verethagna/Behram/Merih) bineği olması hatırlanmakta, hem "feleğin devesi" ibaresinin hem de bu sembollerin (taç, taht vb.) bir arada kullanılmasıyla da aynı mitolojik anlatılara gönderme yapılmaktadır:

Ol efsar **üştür-i gerdûna** bir zerrîn-derây oldı

⁸ Garre olma ecel irişür eyâ ferzâne
Bindirür esb-i fenâya kişiyi şâhâne
Gösterir râh-ı diyâr-ı 'ademi sultâne
Sen ceres gibi dilâ başla gerek efgâne
Pây-mâl itdürür âhir şütür-i devrâne
Kûs-ı rihlet çalınur kâfile-i ömr göçer (bkz. Üsküplü Atâ 2013: 272)

Salup sıyt u sadâ-yı ‘adli toldı Yesrib u Bathâ (*Nâdirî Dîvânı-Kt.1/37*)

“O taç feleğin devesine altın bir çan oldu. Yesrib ve Batha şehirleri (onun) çıkardığı adalet sesiyle doldu.”

Taktı ol dâver-i cemmâze-süvâr

Serine **üştür-i çerhin** efsâr (*Hâkânî*) (Odunkıran vd. 2014: 189)

“O deve süren hükümdar, felek devesinin başına yular taktı.”

Nitekim **üştür-i zerrîne-derây-ı gerdûn**

Hüsn-i tedbîr-i mehâr ile ola ehline râm (*Bosnalı Sâbit Dîvânı -K.41/171*)

“Feleğin altın çingiraklı devesi ancak yularının iyi yönetilmesiyle sahibine uyar.”

Tutup karşuda **Behrâm** leşkeri saf

Saçarlar **üştür-i ser-mest** gibi kef (*Firâkî-Hüsrev ü Şirin/944*)

“Behram’ın askerleri karşıda saf tutup, sarhoş deve gibi köpük saçarlar.”

3.4. Aşk/ayrılık

Bazı beyitlerde feleğin devesine aşk ve ayrılık yükünü taşıyan bir binek olarak rastlanır. Daha önce de belirtildiği üzere feleğin devesi ifadesi sadece mitolojik unsurlarla kullanılmayabilir. Bu beyitlerde de görüldüğü üzere “üştür-i gerdûn” yalnızca bir motiftir, bunlarda devenin yük taşıması ve binek hayvanı olması ön plandadır.

Yüri ey **üştür-i gerdûn** seni âşık n’eyler

Mahmil-i ‘ışk meger hevdec-i cemmâze midür (*Mezâkî Dîvânı-G.80/5*)

“Yürü ey feleğin devesi, seni âşık ne yapsın? Aşkın mahmili yoksa dişi devenin (üstündeki) oturak mıdır?”

Şevkıyla dil ki oldı hüdâ-bend-i râh-ı ‘ışk

İtdi güsiste **üştür-i gerdûn** mehârını (*Nehcî Dîvânı-G.348/3*)

“Feleğin devesi yularını gevşetince, gönül onun isteğiyle aşk yolunda hidayete bağlandı (kavuştu)”

Düşüp hâke ber-â-ber olması cânâ mukarrerdür

Eger kim **üştür-i gerdûna** ursan bâr-ı hicrânı (*Azmizâde Hâletî-855/3*)

“Ey sevgili! Feleğin devesine ayrılık yükünü yüklersen, yere düşüp toprakla bir olması kaçınılmazdır.”

3.5. Sarhoşluk/köpük saçmak

Çok koşan ve sinirlenen devenin ağzından köpüklü sular/salyalar aktığı bilinen bir gerçektir. Ancak feleğin devesinin ağzından köpükler saçması Potanın tarafından derlenen, yıldırım/şimşek/yağmur/kar getiren deveyi anımsatır. Nev'î'ye ait aşağıdaki beyitte, köpük saçan feleğin devesi ile ateş ve aslan ilgisi kurulmuştur. Beyte göre, feleğin devesinin ağzından çıkan köpükleri yok etmek için, ateş olarak kükreyen, öfkeli aslan yeterlidir. Burada felek, deve, ateş ve aslan farklı mitolojik bilgileri içermektedir. Beyitte geçen ateşin kaynağı Güneş olarak düşünüldüğünde, Aslan burcu ve Güneş (Şîr ü Hurşîd) bağlantısı hatırlanabilir. (And 2007:340; Turan 2017: 446)

Saçup kef **üştür-i ser-meste** dönse gam degül **gerdûn**

Anı def' itmege Nev'î yeter şîr-i jeyân âteş (*Nev'î Divanı G. 198/5*)

“Felek köpük saçıp sarhoş bir deveye dönüşürse dert değil. (Ey) Nev'î! Onu def etmek için öfkeli aslan ateş olarak yeter.”

Yine aşağıdaki iki beyitte de feleğin devesi, köpük saçmak ve sarhoşluk ifadeleri birlikte kullanılmıştır:

Mest olupdur gâlibâ bu **üştür-i gerdûn** yine

Kim dehânından köpükler oldı yine âşikâr (*Revânî-K.8/14*)

“Bu feleğin devesi galiba yine sarhoş oldu. Çünkü ağzından köpükler çıkıyor.”

Tutup karşuda **Behrâm** leşkeri saf

Saçarlar **üştür-i ser-mest** gibi kef (*Firâkî-Hüsrev ü Şirin/944*)

“Behram'ın askerleri karşıda saf tutup, sarhoş deve gibi köpük saçarlar.”

3.6. Devede kulak göstermek/feleğin devesini gizlemesi

Şiir metinleri genel anlamda çağrışımlara açıktır ve okuyucunun yorumuna muhtaç duyan çeşitli katmanları vardır. Klasik Türk şiirinde de benzer şekilde bazı beyitleri farklı düzlemlerde yorumlamak mümkündür. Aşağıda yer alan Bosnalı Sâbit'e ait beyti iki şekilde açıklayabiliriz:

Gark idüp seyl-i belâ gûşına dek nâkasını⁹

Deveden Kays'a kulak gösterir ancak gerdûn (*Bosnalı Sabit Divânı-G.255/2*)

1. “Felek, (Leylâ'nın) devesini kulağına kadar bela seline batırıp, Mecnun'a sadece devenin kulağını gösterir.”

Beyitteki “nakasını” kelimesinde yer alan teklik 3. şahıs iyelik ekiyle kastedilen kişi eğer Leylâ ise bunu Leylâ'nın devesi olarak aktarabiliriz. Bu ilk düzlemde akla gelen; Mecnûn'un çölde devesiy-le gezen Leylâ'yı görmek istemesi, feleğin de buna izin vermeyip, deveyi Leylâ ile birlikte bela

⁹ Bu beyitteki “nâkasını” kelimesi, Turgut Karacan'ın yayınladığı Bosnalı Alaeddin Sâbit Divânı'nda “nâfesini” şeklinde okunmuştur. Bkz. *Bosnalı Sâbit: 1991: G.255/2*. Ancak beytin bağlamına “nâfe” (güzel koku, misk) değil “nâka (deve) kelimesi uygundur. “Nâka” ve “nâfe” kelimelerinin imlaları birbirine çok yakındır. Muhtemelen, istifade edilen yazma eserdeki “kaf” harfinin noktaları fark edilmeyip, “fe” gibi okunmuştur. Milli Kütüphane Yazmalar Arşivi 06 Mil Yz A

9825 numaraya kayıtlı nüshada kelimenin “nâka” olduğu çok belirgindir. Bkz. vr. 60a.

seline batırması ve Mecnûn'a sadece devenin kulağını göstermesi düşünülebilir. Bu düzlem Leylâ ve Mecnûn mesnevilerinin olay örgüsüne de uygundur.

2. “Felek (kendi) devesini kulağına kadar bela seline batırıp, Mecnun'a sadece devenin kulağını gösterir.”

Bu düzlemde de “nakasını” ifadesini “feleğin devesi” olarak düşünürsek, yine “devede kulak göstermek” deyimi kullanılarak, farklı bir anlam verilmiş olur. Böylece, Mecnûn'un feleğin devesini görme isteği ve feleğin devesini bela seline gizleyip, “devede kulak göstermesi” (bir bütün içinde önemsiz bir kısmı göstermek) feleğin devesi tasavvuruyla açıklanabilir.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatının temel kaynakları arasında Kur'an, hadisler, peygamber kıssaları, tasavvuf ve *Şehnâme* gösterilirken bunlara mitolojiyi de eklemek gerekir (Tökel 2000). Mitoloji bu kaynak sıralamasında önemli bir yere sahiptir. Bu mitoloji ifadesi bazen *Şehnâme* adı altında yalnızca İran mitolojisini çağırırsa da klasik Türk şiirinin Mezopotamya, Sümer, Babil, Mısır, Hint gibi kadim kültürlerle de bağlantısının olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Zaman içerisinde bazen yazılı bazen sözlü kültürde, farklı yaşayışların ve inanışların süzgecinden geçerek şiir metinlerine dahil olan anlatılar ancak çağrışımlar yoluyla fark edilebilmektedir. Şiir metinlerine çoğu kez estetik birer obje olarak giren bu ifadeler, birtakım mitolojik hadiselerle telmihte bulunurlar. İşte *şütür-i gerdûn* ve *üştür-i çarh* da kökeninde mitolojik anlatıları barındırdığı hissedilen iki ifade kalıbıdır. Bu iki tamlama üzerinde *felek devesi/feleğin devesi* gibi bazı çeviri denemeleri yapılsa da şiir metinlerini yorumlarken anlamın netleşmediği görülür. Ancak mitolojik anlatılarda yer alan ve bazı gökyüzü tanrılarının bineği konumundaki deve figürü, bu ifadeleri açıklığa kavuşturmuştur. Hint-İran kaynaklı metinlerde ve Zerdüşterin kutsal kitabı Avesta'da yer alan uçan deve tasavvuru, mitolojik anlatılardaki Pegasus tarzı uçan at anlatılarına benzemektedir. Ayrıca, devenin bir gezegenle anılması ya da kahramanlık simgesi olarak gösterilmesi gökyüzü tanrılarının bineği olması sebebiyledir. Uçan deve ya da feleğin/gökyüzünün devesi inanışının temeli de bu anlatılardır. Bir İran topluluğu olan Sogdların sanatında, Varahşa ve Pencikent duvar resimlerinde, İslamiyetten önceki Orta Asya Türk topluluklarının anlatılarında da geçen bu kanatlı/uçan deve inanışı klasik Türk şiirine de yansımış ve *feleğin/gökyüzünün devesi* olarak beyitlerde kendine yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

- Ağdoğan, Yaşar (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. C.2. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Ahmed Bican (1973). *Envâru'l-Âşikîn*. (sad. Ahmet Kahraman). C.III. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Alâeddîn Sâbit Bosnavî. *Divân*. Milli Kütüphane Yazmalar Arşivi. No. 06 Mil Yz A 9825. vr. 60a.
- Alpay Tekin, Gönül (2017). *Hayat Ağacı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- And, Metin (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Azmizâde Hâletî (2003). *Azmizâde Hâletî Dîvânı: hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Dîvânının tenkidli metni 2 c.* (haz. Bayram Ali Kaya). Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü. USA.
- Bâkî (1994). *Bâkî Divanı: tenkidli basım*. (haz. Sabahattin Küçük). Ankara: TDK.
- Behiştî (2000). *Behiştî Divanı*. (haz. Yaşar Aydemir). Ankara: MEB.
- Blavatsky, Helena Petrovna (1910). *The Secret Doctrine Vol II*. Chicago.
- Celîfî (2011). *Leylâ vü Mecnûn: inceleme-metin*. (haz. Şevkiye Kazan Nas). Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Bosnalı Sâbit (1991). *Bosnalı Alaeddin Sâbit Divanı*. (haz. Turgut Karacan). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Cirlot, Juan Eduardo (1971). *Dictionary of Symbols*. New York: Philosophical Library.
- Cooper, Jean Campbell (1978). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames and Hudson Press.
- Çatıkkaş, Mehmet Ata (2008). *Şürimizin Beyitler ve Mısralar Sözlüğü*. İstanbul: Sütun Yayınları.
- Çeşmeli, İbrahim (2014). "Sogd Sanatında Bazı Zoomorfik Atribüleri". Art-Sanat, no.2. s.51-80.
- Çoruhlu, Yaşar (1995). "Türk Sanatında Görülen Deve Figürlerinin Sembolizmi", Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan, Yıl XXXI / 1-2. Ankara. s.95-104.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Yaşar (2014). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Dell, Christopher (2014). *Mitoloji: Hayali Dünyalara Eksiksiz Rehber*. İstanbul: YKY
- Dilçin, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Erhat, Azra (2010). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- F. Steingass (1998). *A Comprehensive Persiand-English Dictionary*. Lebanon: Libraire du Liban Publishers SAL.
- Firâkî (2017). *Firaki ve Husrev u Şirin'i: inceleme-metin-bağlamli dizin ve işlevsel sözlük*. (haz. Asuman Bayram. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.
- Grimal, Pierre (2007). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. (Çev. Sevgi Tamgüç). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Johns, Catherine (2008). "Kültürlerde ve İnançlarda Köpek - Yaşamın ve Ölümün Bekçileri". P Dünya Sanatı Dergisi: Köpek ve Sanat. S.49. s.23-35.

- Kaya, Bülent (2008). *Divan Şiirinde At*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Kayabaşı, Bekir (1991). *Taşlıcalı Yahya Bey ve Gülşen-i Envâr (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Korkmaz, Mehmet (2010). *Zerdüş Dini İran Mitolojisi*. Ankara: Alter Yayınları.
- Lâmî Çelebi (2013). *Salâmân ve Absâl: inceleme-nesre çeviri-karşılaştırmalı metin*. (haz. Erdoğan Uludağ). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Mezâkî (1994). *Mezâkî: hayatı, edebî kişiliği ve Divanının tenkidli metni*. (haz. Ahmet Mermer). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Mütercim Asım (2009). *Burhân-ı Katı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nâdirî (1985). *Ganî-zade Nâdirî: hayatı, edebî kişiliği, eserleri, Divanı ve Şehnâme'sinin tenkidli metni*. (haz. Numan Külekçi). Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Nehcî (2005). *XVII. yüzyıl Türk klasik şairlerinden Nehci Mustafa Dede: hayatı, eserleri, edebî kişiliği, tenkitli metinler: Divan, Tuhfetu's-salikin ve Hediyetu'l-muteressidi*. (haz. Üzeyir Aslan). Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Nev'î (1997). *Nev'î Divanı*. (haz. Mehmet Ali Tanyeri-Mertol Tulum). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2009). *İslâm'ın Temel İnançları Etrafında Oluşan "Mitolojik" Kültür: "İslâm Mitolojisi"*, Milet ve Nihal, 6 (1). S.137-163.
- Odunkıran, Fatih ; Alpaydın, Bilal (2014). *"Kalem Olsun Eli Ol Kâtib-i Bed-tahrîrin Yahut Lügat-ı Cûdî'de Yer Alan Manzum Şevâhid Üzerine"*. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. S.13. İstanbul. s.167-210.
- Omerxalis, Xanna (2012). *Avesta: Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*. (Çev. Fahriye Adsay; İbrahim Bingöl). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Onay, Ahmet Talat (2000). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü : Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. (Hzl. Cemal Kurnaz). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi, II. Cilt*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Önkâl, Ahmet; Bozkurt, Nebi (1994). *"Deve"*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. I-XXXIV, İstanbul.
- Öztürk, Özhan (2009). *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Öztürk, Özhan (2016). *Dünya Mitolojisi*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Revânî (2017). *Revânî Divanı*. (haz. Ziya Avşar). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. <http://ekitap.kulturuzm.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0>
- Ritter, Helmut (2011). *Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sazak, Gözde (2013). *"Varahşâ Sarayı Duvar Resimleri"*. Tarih Dergisi, S. 57. İstanbul. s.1-23.
- Sazak, Gözde (2014). *"Arkeolojik Bulgular Üzerinden Türk Hükümdarının Kutsal Eşyaları "*. Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı. İstanbul: Kitabevi. s.13-32.
- Sefercioğlu, Nejat (2001). *Nev'î Divanı'nın Tahlili*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Selçuk, Bahir (2012). *"Klasik Türk Şiirinde Ceres (Çan/Çingirak)"*. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2. s.2231-2250.

- Şirin, Sezgin (2008). *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kitaplığı 3849 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'ârın (80a-120a) Yapraklarının Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Tez, Zeki (2008). *Mitolojinin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Tökel, Dursun Ali (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar, Şahıslar Mitolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uludağ, Erdoğan (1997). *Vakaya Dayalı Bir Eser Olarak Lâmî Çelebi'nin Salâmân u Absâl Mesnevîsi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Un, Fatma Hicret (2011). *Karşılaştırmalı Hint ve Yunan Mitolojisi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Usta, İbrahim (2016). "Arap Edebiyatında Mitoloji Kültürü." I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Elazığ. s.2859- 2875.
- Üsküplü Atâ (2013). *Üsküplü Atâ ve Dîvânçesi: inceleme-tenkitli metin-sözlük*. (haz. Arife Çağlar). Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi. Trabzon.
- Werness, Hope (2007). *Encyclopedia of Animal Symbolism in Art*. London : Continuum.
- Wilkinson, Philip (2010). *Kökenleri ve Anlamlarıyla Efsaneler ve Mitler*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yıldırım, Nimet (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Yıldırım, Nimet (2011). "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta". İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası. S.18. s.147-170.
- Yıldız, Ayşe (2017). "Sevgilinın Boyunun Benzetilenleri Bağlamında Narveni Yeniden Düşünmek". Littera Turca-Journal of Turkish Language and Literature, 3/1, s. 330-336.
- Yıldız, Ayşe (2018). "Osmanlı Edebî Metinlerinden Hareketle, Tasavvuf Nazariyesinin Temelini Oluşturan Bir Hadisten Mitoslara Uzanan Bir Yolculuk: Tanrı, İnsanı Kendi Sûretinde Yarattı". Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. S. 20. İstanbul. s. 333-344.
- Zorlu, Çığır Doğu (2016). *Dünya Mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.